УДК 93(477)001.89:929«Костомаров»

Олександр Гуржій
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ І. О. ГУРЖІЯ

У статті висвітлюється наукова діяльність відомого українського історика радянської доби Івана Гуржія, пов'язана з творчістю Миколи Костомарова. Автором доведено, що незважаючи на заборони, І. Гуржій був добре знайомий зі спадщиною М. Костомарова і сприяв її популяризації, спрямувавши свого учня Ю. Пінчука на її дослідження.

Ключові слова: *буржуазний історик, дожовтнева доба, ідеалістична концепція, кандидатська дисертація.*

Вже в студентські роки в Одеському університеті (1936–1941) Іван Гуржій ретельно нотував праці й виписував характеристики різноманітних історичних подій у Костомарова, Богословського, Соловйова, Знаменського, Владимирського-Буданова та інших учених[1].

У кінці 60-х – на початку 70-х років XX ст., коли Іван Олександрович працював завідувачем відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР, у ході обговорення однієї з планових робіт колеги, він прилюдно зауважив, що той вже занадто критикує погляди буржуазних істориків, а потому додав: «Дай, Боже, нам усім зробити для науки стільки, стільки зробили деякі з них!»[2]. Це безпосередньо стосувалось і творчого

---

[1] *Гуржій Ів.* Записна книжка № 4 (1937–1938) // Особовий (домашній) архів родини Гуржіїв. Папка «Нотатки, записні книжки різних років».

[2] Про цей епізод оповіла колишня співробітниця відділу Л. Москвич // *Гуржій О.* Спогади про батька та навколо нього. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2016. С. 83.

© О. Гуржій, 2018

доробку М. Костомарова. У «домашній» бібліотеці Гуржія в шафі на видноті стояло кілька книжок видатного вченого і письменника, зокрема «Твори в двох томах» видавництва художньої літератури «Дніпро» (Київ, 1967). Поряд з ними містилась і монографія Л. Полухіна «Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні)» (Київ, 1959) з таким дарчим написом «Глубокоуважаемому Ивану Александровичу Гуржию на память от автора (підпис). 12.X.59 г.» Нам особисто залишається не зрозумілим: чому автор українського дослідження підписав його російською мовою та ще й подарував колезі-вченому, котрий розмовляв і писав також українською!?

У монографічних дослідженнях І. Гуржія ми не знаходимо огульно негативних характеристик щодо доробку М. Костомарова. Більше того, ще в кінці 40-х років, за сталінського тоталітаризму, радянський вчений, хоч і критично, насмілився у своїй кандидатській дисертації послатися на працю того «Мазепа и мазепинцы», визнану тоді як «націоналістично ворожу». А в монографії «Повстання селян в Турбаях (1789–1793)» І. Гуржій написав так: «Під впливом праць буржуазного історика М. І. Костомарова *створилась школа* (курсив. – наш), що розвивала теорію «споконвічності демократичного ладу козацької Малоросії», який нібито був зруйнований лише пізніше зовнішніми впливами, зокрема, політикою царського уряду щодо Лівобережної України»[3].

При цьому І. Гуржій відмітив значний вплив М. Костомарова на істориків «наступних років».

Всебічно вивчаючи різноманітні аспекти соціально-економічної історії України «дожовтневої» доби, І. Гуржій неодноразово доводив необхідність дотримання об’єктивних оцінок історіографічної спадщини, неприпустимість її нехтувальної критики. При цьому на «захист» напрацювань попередників широко використовувались положення «єдиновірної» марксист-

---

[3] *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. Санкт-Петербург, 1885. С. 250; *Гуржій І. О.* Повстання селян в Турбаях (1789–1793). Київ: Вид-во АН УРСР, 1950. С. 4.

сько-ленінської методології. Так, у статті, спільно написаній з В. Сарбеєм, наголошувалось: безпосередню «увагу К. Маркса та В. Леніна привертали праці окремих *видатних українських істориків* – таких, як М. Костомаров, О. Єфименко, М. Драгоманов»[4].

У світлі сучасного гостро дискусійного поділу «дорадянських» істориків і письменників на «своїх» і «чужих» у контексті російсько-українських взаємовідносин (точніше – протистояння), вважається доволі принциповим визначення М. Костомарова як видатного українського історика.

Названі радянські вчені позитивно оцінили тоді вихід у світ індивідуальних і колективних монографій про історичні погляди М. Костомарова, О. Лазаревського, І. Франка та Т. Шевченка[5]. Як відомо, свого часу, за деякі «неправильні» оцінки стосовно історіографічної спадщини, окремі ортодоксально налаштовані компартійні історики звинувачували В. Сарбея в пропаганді буржуазних ідей і методів пізнання, навіть приписували йому націоналістичні тенденції, «перекручення» ленінських засад тощо.

Власне вже 1969 р. І. Гуржій і В. Сарбей, а також деякі інші науковці не лише пропагували, а й передбачали перевидання найближчим часом вибраних творів Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Левицького, О. Єфименко, В. Барвінського та ряду інших прогресивних вчених[6].

Водночас вітчизняна історіографія кінця 60 – початку 70-х років XX ст. схвально ставилась до зображення Костомаровим діяльності народних мас в історії опозиційності до самодержавного ладу, але повністю відкидала його «застарілу ідеалістичну історичну концепцію»[7].

---

[4] *Гуржий И., Сарбей В.* Всесторонне изучать и использовать историографическое наследие // Комунист Украины, 1965. № 6. С. 22.

[5] Там же. С. 20.

[6] *Скаба А. Д., Гуржій І. О., Сарбей В. Г.* Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України // Вісник Академії наук Української РСР, 1969. № 7. С. 70.

[7] *Сарбей В. Г.* Костомаров Микола Іванович // Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1970. Т. 2. С. 486.

У другій половині 60-х років керівництво Інституту історії АН УРСР поступово почало реалізовувати амбітні плани щодо повернення історіографічної спадщини українському читачеві. Так, співробітнику установи І. Гапусенку протягом січня 1966 – липня 1968 р. було доручено підготувати до друку «Вибрані праці» Д. Яворницького в чотирьох томах, а 1969 р. – написати брошуру «Д. І. Яворницький» до серії «Бібліографія вчених Української РСР». 1969 р., правда дещо формально, поновила свою роботу Археографічна комісія. Її результатом став вихід у світ серії «Джерела з історії України» «Літопису Самовидця» (Київ, 1971), підготовленого Я. Дзирою.

Тоді ж колектив установи поповнився молодими талановитими кадрами, серед яких виявився й аспірант Ю. Пінчук – останній учень І. Гуржія. Вже на початку його навчання в аспірантурі (1968–1971) керівник запропонував науковцю-початківцю кілька тем для написання кандидатської дисертації: «Історичні погляди Д. Яворницького», «М. Костомаров як історик України», «Історичні погляди В. Подолинського», ««Киевская старина» як джерело з питань історії України» та деякі інші. Зупинились на виборі теми про М. Костомарова. Вочевидь, І. Гуржій усвідомлював, що праця Л. Полухіна, яка була опублікована десять років перед тим, аж ніяк не висвітлила проблему. Науковий керівник цілком передбачив усі ті складнощі, які могли виникнути в аспіранта в процесі дослідження творчості вченого XIX ст. Ось як про це пізніше згадував Ю. Пінчук: «Перед затвердженням* цієї теми дисертації Іван Олександрович попередив мене, що її дослідження вимагатиме великих зусиль, що можуть виникнути проблеми з опублікуванням основних положень дисертації, навіть з її захистом**. Але я вже настільки заглибився у творчу спадщину Костомарова, що не міг відірватися від неї і ласкаво*** його просив не змінювати обраного шляху». На що керівник осмислено погодився, зазначивши таке: «Козаче, будемо сподіватися на те, що все буде гаразд, підго-

---

* Офіційно, на вченій раді.

** Що дійсно сталося.

*** Мабуть, краще – вічливо.

туєш і своєчасно захистиш дисертацію, а якщо ні, то принаймні, будеш по-справжньому знати і любити історію»[8].

Далі Ю. Пінчук доволі докладно описав надзвичайні труднощі при написанні роботи та натхнену співпрацю з Іваном Олександровичем, творчі поради та зауваження керівника[9]. Останні рекомендації аспіранту Гуржій надавав вже у лікарні «Феофанія», будучи смертельно хворим (жовтень 1971 р.).

Захистивши своєчасно і більш-менш вдало дисертацію, Ю. Пінчук мусив незабаром тимчасово змінити тематику й пріоритети своїх студіювань, адже різко на гірше змінювалася суспільно-політична ситуація в республіці: гуманітарну сферу владно опанувала «маланчуковщина».

Вже 1984 р. побачила світ монографія Ю. Пінчука «Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк)», в основу якої були «покладенні результати досліджень, виконаних автором в Інституті історії Академії наук Української РСР під керівництвом відомого радянського історика члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія»[10].

Даруючи цю книгу з надписом «Дорогой семье Гуржий с благодарностю и доброй памятью о незабвенном учителе Иване Александровиче, о котором сказал, что было возможно на страницах свого скромного труда, сохраняя всё не высказанное в сердце. Подпись. 3. 4. 8 г.», Ю. Пінчук щиро зізнався, що дописати в дужках «Критический очерк» (причому видати книгу російською мовою) його змусили, бо інакше працю не випустили б у світ.

Іншу свою монографію «Микола Іванович Костомаров. 1817–1885» (Київ: Наукова думка, 1992) він підписав так: «Шановній родині Гуржій з величезною повагою і найкращими побажан-

---

[8] *Пінчук Юрій.* Спомин про І. О. Гуржія // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статті про вченого / авт.-упоряд. О. А. Гуржій. Черкаси: Вид-во «Черкаський ЦНТІ», 2008. С. 149.

[9] Там само. С. 148–154.

[10] *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). Киев: Наукова думка, 1984. С. 29.

нями. Про все інше сказано на с. 13 цієї книжечки. Автор: Підпис. Жовтень 1992 р.».

Отже, хоча І. Гуржій спеціально не досліджував творчу спадщину М. Костомарова, він добре був обізнаний з нею, неодноразово пропагував і ратував за її повернення до наукового обігу, а через свого учня – згодом відомого костомаровознавця певною мірою вплинув на розвиток цього напряму в історичній науці.

Oleksandr Gurzhii
Doctor of Historical sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages
and early modern times,
Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

A FIGURE OF MYKOLA KOSTOMAROV IS IN SCIENTIFIC ACTIVITY OF I. O. GURZHII

Scientific activity of the known Ukrainian historian of soviet days Ivan Gurzhiy, related to creation of Mykola Kostomarov, lights up in the article. It is well-proven an author, that without regard to prohibitions, I. Gurzhiy was well acquainted with the inheritance of M. Kostomarov and instrumental in its popularization, pointing the student Y. Pinchuk at its research.

Key words: *bourgeois historian, pre-october days, idealistic conception, candidate's dissertation.*

REFERENCES

1. Hurzhii, O. (2016). *Spohady pro bat'ka ta navkolo n'oho.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
2. Hurzhii, O. A. (Comp.). (2008). Istoryk Ivan Hurzhii u koli ridnykh i koleh. Spohady, dokumenty, statti pro vchenoho. Cherkasy: Vyd-vo "Cherkas'kyj TsNTI". [in Ukrainian].